

szechnej historii państwa i prawa, prawu sądowemu poświęca się daleko mniej miejsca i uwagi aniżeli problematyce ustrojowej. Niemniej czytelnik jest miejscami zdumiony lakonicznością w potraktowaniu niezwykle istotnych zagadnień prawnych. Tak jest np. z kodyfikacją napoleońską. Kodeksowi Napoleona, sztandarowej kodyfikacji burżuazyjnego prawa cywilnego autor poświęca jedną stronę druku, kodeksowi karnemu z 1810 r. i kodeksowi postępowania karnego z 1818 r. — za ledwie po kilka wierszy (s. 184–185). O kodeksie postępowania cywilnego nie wspomina się w ogóle. Jest to tym dziwniejsze, że wywarł on przecież istotny wpływ na treść rosyjskiej ustawy postępowania cywilnego z 1864 r.

Dobrze prezentuje się formalna strona pracy. Jest ona napisana ładnym językiem, a wykład jest jasny i żywy. Ma na to niewątpliwy wpływ powoływanie w treści pracy licznych nazwisk polityków, mężów stanu, uczonych, tym częstsze im nowszych czasów dotyczy. Autor napisał pracę na podstawie bogatej literatury przedmiotu. Wykorzystał prace zarówno autorów radzieckich, jak też oryginalne oraz tłumaczone na język rosyjski prace uczonych zachodnich. Często powołuje klasyków marksizmu-leninizmu. Szkoda, że w pracy nie umieszczono wykazu wykorzystanej literatury naukowej.

Książka K. Liwancewa dzięki przystępności i jasności wykładu, a także zaletom treści spełni niewątpliwie swoje zadanie jako podręcznik. Daje ona czytelnikowi dokładny obraz kształtowania się ustroju politycznego głównych państw burżuazyjnych i jego ewolucji, aż do współczesności. Zawiera też podstawowe informacje o burżuazyjnym prawie. Wydaje się, że mogłaby być polecana również studentom wydziałów nauk politycznych.

ARTUR KOROBOWICZ (Lublin)

Nadeżda Nikołajewna Jefremowa, *Ministierstwo Justicii Rossijskoj Impierii 1802–1917 gg.* (Istoriko-prawowoje issledowanie), Moskwa 1983, ss. 149.

W radzieckiej literaturze historyczno-prawnej ciągle niewiele jest prac poświęconych instytucjom ustrojowo-prawnym dziewiętnastowiecznej Rosji. Na brak ten złożył się cały szereg przyczyn różnorodnej natury, ale głównie fakt położenia nacisku w twórczości naukowej na kwestie społeczno-ekonomiczne, traktowanie ich jako decydujący element przemian ustrojowych, przy mniejszym postrzeganiu zjawisk o charakterze polityczno-administracyjnym i prawnym. Nie negując oczywiście wagi badań stosunków ekonomicznych i struktur społecznych przy ujmowaniu przemian w ustroju państwowym, nie sposób nie wskazać na konieczność poszerzania pól badawczych o zagadnienia ówczesnej myśli polityczno-prawnej, kwestie samych instytucji z punktu widzenia formalno-prawnego, elementy porównawcze czy też charakterystykę ludzi i ich oddziaływań przy reformach bądź tworzeniu nowych rozwiązań ustrojowych. W tak już szerszym widzeniu problematykę ustrojową dziewiętnastowiecznej Rosji ujmowali w pracach powstałych w latach sześćdziesiątych A. I. Parusow, A. I. Jemielianowa czy W. B. Wileńskij (ten ostatni zajmował się reformami sądowymi Aleksandra II), a ostatnio N. P. Jeroszkin, P. A. Zajonczkowski i W. G. Czernucha. Na uwagę w tej mierze zasługują też rozprawy A. N. Troickiego poświęcone procesom politycznym, U. T. Worobiejkowej, B. A. Dubrowiny, S. R. Mułukajewa dotyczące aparatu policyjnego i więziennictwa (obok klasycznego już dzieła M. N. Gierneta, *Istorija carskoj tiurny*, t. I–V, Moskwa 1960–1963).

Bezpośrednio wskazane tu postulaty ma propagować książka N. N. Jefremowej. Sama autorka postawiła sobie taki cel, podkreślając we wstępie ważność badań instytucji ustrojowych dla wyjaśniania wewnętrznej polityki reżimu carskiego, a zwłaszcza konieczność poznania działalności resortu sprawiedliwości, tak istotnego w systemie urzędów państwowych i relacji władza—społeczeństwo. Uzasadniając konieczność napisania monografii o ministerstwie sprawiedliwości, N. Jefremowa pisze, iż jest to pierwsza praca tego typu poświęcona jednemu z organów zarządu carskiej Rosji, pisana z pozycji metodologii marksistowsko-leninowskiej, obejmująca chronologicznie całość jej istnienia, a rzeczowo mająca wyjaśnić genezę, organizację, kompetencje i działalność ministerstwa, powiązane z umiejscowieniem jego w systemie władz z jednoczesnym wydobyciem „istoty klasowej i specyficznych form działania” (s. 5 i 15).

Szczególną uwagę należy — jej zdaniem — zwrócić na praktyczną działalność ministerstwa i jego udział w procesie legislacyjnym. Z tego punktu widzenia N. Jefremowa krytycznie rozprawia się z przedrewolucyjną literaturą dotyczącą ogólnie powstania ministerstw w Rosji i samego ministerstwa sprawiedliwości (chodzi tu głównie o prace: A. N. Filipowa, *Istoriczeskij oczerk obrazowanija ministierstw w Rosii*, *Żurnał Ministierstwa Justicii*, 1902, nr 9-10 i jubileuszowe wydawnictwo *Ministierstwo Justicii za sto let 1802-1902*, Petersburg 1902). Zarzuca im słusznie fragmentaryczność ujęcia, całkowite pomijanie spraw klasowych i ekonomicznych, apologetyzm — choć zaznacza, iż pisane były na podstawie solidnej bazy źródłowej.

Stąd też i autorka, chcąc dać nowoczesne opracowanie ministerstwa sprawiedliwości, musiała wyjść od nowej analizy źródeł archiwalnych i to nie tylko samego, obszernego zespołu ministerstwa sprawiedliwości, ale i innych instytucji (np. Rady Państwa czy II Oddziału WJCM Kancelarii) bądź osób (Zespół hr. Palena) — przechowywanych w Centralnym Archiwum Historycznym w Leningradzie. Obok źródeł rękopiśmiennych, będących podstawą pracy, N. Jefremowa korzystała z drukowanych materiałów normatywnych (głównie zamieszczonych w *Połnom Sobraniju Zakonow i Swodie Zakonow Rossijskoj Impierii*), wydawanych materiałów statystycznych, pamiętników urzędników, ówczesnej publicystyki i wydawnictw resortu sprawiedliwości (*Żurnał Ministierstwa Justicii*, *Tiuriemnyj Wiestnik*, *Sudiebnyj Wiestnik*). We wstępie omawia też szczegółowo literaturę związaną z jej tematyką. Niestety brak indeksów, odrębnego wykazu źródeł i literatury znacznie utrudnia czytelnikowi orientację w wykorzystanym zasobie materiałów. Razi brak wykorzystania opracowań polskich (zwłaszcza prac A. Korobowicza i W. Sobocińskiego), choć autorka dotyka spraw Królestwa Polskiego (o czym niżej). Powołuje się w tym przypadku na piszących przed I wojną światową W. D. Spasowicza, A. A. Kornilowa, M. M. Hakkebusza, a z nowszych na I. I. Kostiuszkę.

Jeśli chodzi o układ pracy, N. Jefremowa całość materii zawarła w trzech rozdziałach, przyjmując za podstawę podziału kryterium chronologiczne. Dlatego pierwszy rozdział obejmuje genezę ministerstwa sprawiedliwości w powiązaniu z przebudową centralnego aparatu zarządu Rosji w początkach XIX stulecia, jego strukturę i działalność do 1861 r., tj. do czasu rozpoczęcia reform znamionujących przejście państwa w epokę kapitalistyczną. W konsekwencji punktem wyjścia części drugiej jest omówienie prac nad reformą sądową 1864 r., dalej treść samej reformy i zmian w organizacji, kompetencjach ministerstwa. Następnie autorka zajmuje się działalnością ministerstwa wymierzoną przeciwko ruchom rewolucyjnym i w poczynaniach określanych przez większość radzieckich historyków prawa jako przeprowadzenie kontrreformy sądowej (lata 70-90 XIX w.). Dodajmy tu, że i N. Jefremowa opowiada się za terminem i pojęciem „kontrreforma”, widząc w reakcyjnych posunięciach władz zatracenie litery i ducha reform sądowych

z 1864 r. Swoje rozważania w tym rozdziale autorka dociąga do 1904 r. I wreszcie rozdział III, najmniejszy, bo liczący niecałe 20 stron, poświęcony jest zmianom w strukturze ministerstwa, jego działalności w latach 1905 - 1917 i likwidacji w wyniku rewolucji październikowej. Wydzielenie tego rozdziału ma już wyraźne kryterium polityczne. N. Jefremowa uznała, iż kolejne rewolucje i czasy wojny światowej nakazują odrębne potraktowanie działań ministerstwa sprawiedliwości zwłaszcza nakierowanych na zwalczanie dążeń rewolucyjnych. Pracę sumuje lakoniczne zakończenie — prezentujące główne jej ustalenia.

Autorka we wstępie czyni istotne zastrzeżenie rzutujące wyraźnie na układ, a w konsekwencji i na treść pracy. Mianowicie zawęża swoje rozważania do charakteryzowania tylko działalności centralnego aparatu ministerialnego, pomijając jego odnogi terytorialne. Zastrzeżenie w zasadzie słuszne, rozprawa bowiem nie jest historią sądownictwa rosyjskiego, powoduje jednak, jak się okazuje z analizy tekstu, opuszczanie w zasadzie problematyki działań ministerstwa w odniesieniu do „wewnętrznej” pracy systemu wymiaru sprawiedliwości.

Reasumując, ta tradycyjna konstrukcja pracy w ujęciu N. Jefremowej jest z pewnością przejrzysta, aczkolwiek można jej zarzucić schematyzm. Jej zaletą jest każdorazowe umiejscawianie ministerstwa sprawiedliwości w realiach wypadków politycznych czy społecznych, wadą — zacieranie treści dotyczących wewnętrznej struktury urzędu i jego działalności. Wydaje się, że wydzielenie tych ostatnich zagadnień trafniej uwypukliłoby te tak przecież ważne dla tematu kwestie.

Przechodząc do omówienia zasadniczych wątków pracy N. Jefremowej, stwierdzić można ogólnie, iż zasadniczo dość dobrze orientuje ona czytelnika w problematyce rosyjskiego ministerstwa sprawiedliwości, aczkolwiek spotyka się fragmenty ujęte w sposób uproszczony i spłycony. Dzieje się tak mimo zapowiedzi autorki o szerokim potraktowaniu tematu. N. Jefremowa, wytykając wiele wad reformom dokonywanym w Rosji na przestrzeni XIX i początków XX stulecia, krytykując reakcyjność reżimu carskiego, nie zawsze dostrzega, iż zmiany w ówczesnym systemie państwowym mimo wszystko służyły też przyspieszaniu procesów kształtowania się nowoczesnego państwa i społeczeństwa.

Pisząc o powołaniu ministerstw (w tym i sprawiedliwości), koncentruje się autorka na przedstawieniu samego procesu ich tworzenia, ogólnikowo traktując problemy teoretyczne i porównawcze, jak też pomijając charakterystykę ludzi je tworzących. Píše słusznie o ustaleniu się biurokratycznego modelu zarządzania resortem sprawiedliwości (centralizacja, jednoosobowość), ale pomija już ważne zagadnienie nadzoru ministerstwa (judykacyjnego i administracyjnego) nad sądami i aparatem pomocniczym wymiaru sprawiedliwości. W związku z tym, ogólnie tylko wyliczono uprawnienia ministerstwa — bez wgłębiania się w kwestie m.in. rozróżniania uprawnień ministra od innych wyższych urzędników, trybu postępowania, zakresu odpowiedzialności ministrów, ich statusu osobowego i służbowego, czy wreszcie porównania z ministerstwami w innych państwach, zwłaszcza we Francji. Natomiast szczegółowo informuje o samej strukturze ministerstwa sprawiedliwości w momencie powstawania oraz przedstawia dokonywane w niej zmiany. Zwraca też celnie uwagę, iż praca w ministerstwie skupiała się w głównych oddziałach departamentu (cywilnym, karnym i prawodawczym) i w tzw. specjalnych (np. statystycznym, archiwalnym, rachunkowym). Do wielu spraw powoływano także różne specjalne komisje, luźniej związane z samym ministerstwem. Jest to o tyle charakterystyczne, że podobny model postępowania funkcjonował i w naszej Komisji Rządowej Sprawiedliwości. Słusznie również N. Jefremowa podkreśla (s. 47 i n.), że utworzenie ministerstwa spowodowało w konsekwencji wyodrębnianie się resortu sprawiedliwości, co w Rosji, w tym czasie, przy braku oddzielenia sądownictwa od administracji nabierało szczególnie znacze-

nia. W sumie powodowało to działalność ministerstwa, polegającą na usprawnianiu pracy sądów i szerokim nad nimi nadzorze. Tak też i ten problem rozumiała autorka, omawiając poczynania ministerstwa w latach 1802-1861, uczyniła to jednak w sposób skrótowy i uproszczony. Przede wszystkim zabrakło analizy działań ministerstwa wobec zwykłej codziennej pracy sądów (choćby w zakresie spraw osobowych, dyscyplinarnych, bieżącego nadzoru administracyjnego, kwestii organizacyjno-gospodarczych czy finansowych). Tak samo przynajmniej ogólnie należało scharakteryzować relacje między ministerstwem sprawiedliwości a powołanym do życia w 1826 r. III Oddziałem Kancelarii Cesarskiej, do którego należały szeroko rozumiane sprawy przestępstw politycznych i wykonywanie kary zesłania.

Część druga pracy, zresztą najciekawsza, ma inny charakter. Rozważania bowiem nad ministerstwem zostały podporządkowane centralnemu wówczas zagadnieniu, jakim była reforma sądowa w Rosji. Zaslugą N. Jefremowej jest wskazanie na stosunkowo nikły udział ministerstwa w pracach nad reformą, ale za to obszerny w procesie jej wykonywania. Kompetencje ministerstwa znacznie zwiększyły się po wprowadzeniu reformy, co wpłynęło też na jego przemiany organizacyjne (m.in. wyodrębnienie w 1890 r. dwóch departamentów). N. Jefremowa te zagadnienia dokładnie omawia: wskazuje przede wszystkim na długotrwałość przeprowadzania reformy (35 lat) i jej zależność od czynników politycznych. Charakteryzuje więc działalność ministerstwa tak w dziele obrony reformy (zwłaszcza za liberalnego ministra D. N. Nabokowa), jak i z drugiej strony jego udział w przeprowadzaniu kontrreformy (w czasach gdy ministrami byli reakcyjni działacze, np. N. A. Manassein i N. W. Murawjew). Szczególnie tym ostatnim kwestiom poświęca wiele miejsca, analizując tak zagadnienia generalne jak decyzje z lat 1889 i 1895, ograniczające m. in. oddzielność sądu od administracji, sądownictwo przysięgłych i pokoju, jak i szczegółowe, np. zmiany w sprawozdawczości sądowej, systemie kontroli sądów i organów pomocniczych sądownictwa.

W rozdziale tym fragment (s. 99-106) dotyczy przygotowania i wprowadzenia reformy sądowej w Królestwie Polskim. Kwestie te autorka oddaje poprawnie a powierzchowność wywodów tłumaczy się wspomnianym już brakiem uwzględnienia najnowszej polskiej literatury. Wskazuje N. Jefremowa na społeczne uwarunkowania reformy sądowej (stąd gros miejsca poświęca sądom gminnym Królestwa), natomiast pomija przyczyny polityczne, związane głównie z antypolską polityką caratu i dążeniem do likwidacji ustrojowo-prawnych odrębności ziem polskich.

W ostatniej części pracy nacisk położony jest na uwypuklenie działalności ministerstwa wobec narastającego ruchu rewolucyjnego. Zwiększenie wówczas funkcji represyjnych reżimu odbiło się w ministerstwie zmianami w postaci wydzielenia dodatkowych oddziałów do spraw karnych w I Departamencie (w 1917 r. ostatecznie czterech) i powołania w 1907 r. drugiego zastępcy ministra. Interesująca jest charakterystyka tajnych instrukcji ministerstwa sprawiedliwości kierowanych do sądownictwa przy rozstrzyganiu spraw politycznych, roli J. G. Szczegłowitowa (m.in. w latach 1906-1914) czy poczynąń prokuratury i żandarmerii. Swe merytoryczne wywody kończy N. Jefremowa omówieniem (może nazbyt ogólnikowym) losów ministerstwa po rewolucji lutowej, do czasu jego ostatecznej likwidacji w grudniu 1917 r.

W sumie otrzymaliśmy potrzebną i pożyteczną książkę, choć wydaje się, że pełne opracowanie dziejów rosyjskiego ministerstwa sprawiedliwości wciąż czeka na swojego badacza.

WOJCIECH WITKOWSKI (Lublin)